

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 2 (97)

Нұр-Сұлтан
2022

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан)
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия)
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия)
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан)
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан)
Қасенәлі А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан)
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан)
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан)
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан)
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан)
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Антропология

Исмагулов О., Исмагулова А. Казахский народ нового Казахстана – прямой наследник насельников с 50-вековой историей на древней предковой казахской земле 4

Археология

Абишева А.А. Балбалы в составе фонда Национального музея РК 12

Этнография

Жайлыбай Д.Ж. XIX-XX ғғ. қазақ халқының неке және отбасылық дәстүрлеріндегі материалдық емес мәдени мұраның көріністері 21
С.Дж. Атдаев. Тигры в историческом прошлом Туркменистана 32
Камунов С.Р. Б. Сарыбаевтың қазақ аспаптарын жаңғыртудағы еңбегі және ҚР Ұлттық музейіндегі коллекциясына берілген сипаттама 51

Филология

Карипбаев Ж. Абай Құнанбайұлы шығармашылығындағы неоклассикалық нәзира дәстүрі 60
Жалмырза А.А. Тіл үйренуде салт сөздерге жүгіну: мақал-мәтелдерді қолданудың кейбір аспектілері 76

Тарих / История

Ақтайлақ Б.Б. Ақмола жеріндегі қуғын-сүргін тарихынан 84

Бейнелеу өнері / Изобразительное искусство

Танымова Е.А. Творчество казахских художников актуального искусства в контексте мирового культурного наследия 92

Музей ісі / Музейное дело

Гиззатов С.М. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі мен Қытай елі арасындағы мәдени байланыстар 101
Елеусізова Қ.Ж. Ақтөбе облысы өлкетану музейлерінің қазіргі этномәдениетке ықпалы .. 110
Сайлау А., Әубәкір Г. Сыр бойындағы батырлар мұрасы 121

Киелі география / Сакральная география

Кошман Т.В. Культурные объекты оседлой культуры как источник эпохи 129
Төлегенұлы Қ., Кукушкин А.И., Букешова Г. Теңіз-Қорғалжың өңірінің жер-су атаулары: XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы архив құжаттары негізінде 139

CONTENTS

Anthropology

Ismagulov O., Ismagulova A. The kazakh people of new Kazakhstan is a direct successor of the residents with a 50-century history on the ancient anethorial kazakh land 4

Archeology

Abisheva A.A. Balbals as part of the fund of the National museum of the Republic of Kazakhstan 12

Ethnography

Zhaylybay D.Zh. XIX-XX centuries manifestations of non-material cultural heritage in kazakh marriage and family traditions 21
S.J. Atdaev. Tigers in the historical past of Turkmenistan 32
Kamunov S.R. B.Sarybayev's contribution to the modernization of kazakh instruments and description of the collection in the National museum of the Republic of Kazakhstan 51

Philology

Karipbaev Zh. Neoclassical nazira tradition in the work of Abay Kunanbayuly 60

Zhalmyrza A.A. Using paremiology in language learning: some aspects of the use of proverbs 76

History

Aktilak B.B. From the history of repressive policy in Akmola 84

Art

Tanymova Y.A. Creativity of kazakh artists of contemporary art in the context of world cultural heritage 92

Museum business

Gizatov S.M. Cultural relations between the National museum of the Republic of Kazakhstan and China . 101

Eleusizova K.Zh. Influence of local history museums of Aktobe region on modern ethnoculture 110

Sailau A., Aubakir G. Heritage of the heroes of Syrdarya 121

Sacred geography

Koshman T.V. Cult objects of settled culture as a source of the epoch 129

Tolegenuly K., Kukushkin A.I., Bukeshova G. Place-names of the Tengiz-Korgalzhyn region: based on archival documents of the end of the 19th and the beginning of the 20th century 139

Жайлыбай Д.Ж.

Еуразия ғылыми-зерттеу институты

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: daulet_87@bk.ru

ХІХ-ХХ ғғ. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ НЕКЕ ЖӘНЕ ОТБАСЫЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНДЕГІ МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС МӘДЕНИ МҰРАНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ

Қазақ халқының неке және отбасы мәселесі қазіргі кезде жан-жақты қарастырылған тақырып болып табылады. Алайда қазақ халқының неке және отбасындағы материалдық емес мәдени мұра үлгілерінің ежелгі кезеңдерден бері әртүрлі қалыптасуы қазіргі кезде зерттеушілер үшін өзекті мәселе ретінде қарастырылады. Бұл қазақ халқының тіршілік жүйесіндегі отбасылық дәстүрлер мен ырымдар бір-біріне байланысты екенін көрсетеді. Осы дәстүрлердің өзара байланысуы қазақтың дәстүрлі құқық жүйесінің қалыптасуына да зор ықпал етті. Атап айтар болсақ, некелесу үрдісіндегі қалың мал төлеу, жасау беру және қазақ отбасындағы әйел мен ердің орны дәстүрлі құқық жүйесімен сипатталды. Сондай-ақ қазақ отбасындағы дәстүрлер мен әдеттердің тұтас құндылығы материалдық емес мәдени мұраны толықтырып отырды. Бұл өз кезегінде қазақ этномәдениетінің барлық қырларынан көрініс тапты.

Қазіргі кезде әртүрлі трансформацияға түскен бұл дәстүрлі мәдениет үлгілері еліміздің материалдық емес мәдени мұрасы ретінде түсіндіріледі.

Түйін сөздер: *материалдық емес мәдениет, неке, отбасы, сый, қалың мал, жасау, дәстүр, ырым, мәдениет, дәстүрлі құқық.*

Кіріспе

Қазақ халқындағы неке және отбасындағы дәстүрлі құқық жүйесі әр кезде түрлі өзгерістерге толы болды. Себебі, бұл дәстүрлі құқық жүйесінің қалыптасуына этностың өзара байланысы, тұрмыс-тіршілігі, отбасы формасы мен туыстық қатынастары тікелей әсер етті. Соның ішінде этностың тіршілік ету формасы мен өмір сүруі қоршаған ортасы неке және отбасындағы дәстүрлердің қалыптасуының негізгі қайнар көзі болды. Отбасы және неке

байланысындағы сый алмасуы жүйесіндегі өзгерістер шаруашылықпен тығыз байланыста болды. Мұны ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы арнайы зерттеулерден байқаймыз. Қазақтардың неке және отбасы дәстүрлерінде, қалың мал мен қыздың жасауын беру мәселесінде ортақ ұқсастықтардың болуы көптеген факторларға байланысты болды. Соның ішінде отбасылық дәстүрлердегі өзгерістердің жиі кездесуі аймақтағы тарихи кезеңдердің ықпалында болды. Мұндай өзгерістер көбінесе ХІХ

ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында айқын көрініс табады. Сондай-ақ, еліміздің батысы мен оңтүстік аймағында орналасқан көшпелі және отырықшы қазақтар арасындағы отбасылық дәстүрлерінен өзара ұқсастықтарды көреміз.

Жалпы аймақтар арасындағы шаруашылық байланыстар неке және отбасындағы дәстүрлерге де тікелей әсер еткені белгілі. Соның ішінде қалың мал төлеу, қыз жасауын беру дәстүрлері, оның көлемі әр этностың тіршілік қамы жүйесіне негізделді.

Деректер

Қазақ халқының неке және отбасындағы материалдық емес мәдени мұра мәселесіне байланысты арнайы зерттеулердің қалыптасуы XIX ғасырдың екінші жартысын қамтиды. Бұл кезеңдегі еңбектер қазіргі кезде бір жағынан деректер тобына да жатады. Соның ішінде қазақ халқының дәстүрлі отбасындағы ерекшеліктер Г. Загряжскийдің «Юридические обычаи киргиз и о народном суде у кочевого населения Туркестанского края по обычному праву» (Загряжский, 1876: 157-158), В.Д. Троновтың «Обычаи и обычное право киргиз» (Тронов, 1891: 71-75), И. Козловтың «Обычное право киргиз» (Козлов, 1882: 330-332) сияқты зерттеушілердің еңбектерінде және А. Подварков «Брак и развод у киргиз» атты еңбегінде қалың малдың берілуі мен оның жолдары сипатталады (Подварков, 1910: 62-64).

Ал Х. Кустанаевтың «Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов» (Кустанаев, 1894: 23-32) еңбегі және И. Ибрагимовтың «Этнографические очерки киргизского народа» еңбегінде қазақ халқындағы қалың малдың көлемі және оған не кіретіні жан-жақты көрсетілген (Ибрагимов, 1872: 126-144).

Қазақтың дәстүрлі құқық мәселесіне қалың малдың көлемі мен оның құрамы жөнінде М.А. Леваневский (Леваневский, 1895: 76-78), Л. Мейер (Мейер, 1865: 252-254), Ы. Алтынсарин (Алтынсарин, 1870: 104-116), Н.И. Гродеков (Гродеков, 1889: 55-56), Н. Изразцов (Изразцов, 1897: 72-83) сияқты зерттеушілер пікір білдірген.

Талқылау

Отбасындағы дәстүрлі құқық жүйесі мен материалдық емес мәдени мұраның қалыптасуы адамзат тарихындағы қоғамдық құрылыстың алғашқы кезеңдерінен сипат алатыны белгілі. Осы жағдайда отбасындағы сый алмасу жүйесі Батыс антропологтарының назарынан тыс қалмады. Соның ішінде Полинезия және Меланезия аралдарынан жинақтаған материалдарды талдаған М. Мосс өзінің «Опыт о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах» (Мосс, 1996: 134-148) атты еңбегінде алғашқы қауымдық құрылысы мәдениетінде өмір сүріп отырған тайпалардың тұрмыс-тіршілігіндегі сый алмасу жүйесін, өзара құқықтық қатынастарын қарастырған. Зерттеуші бұл қоғамдағы сый алмасу жүйесінің бірнеше формасын анықтап, оның экономикалық және моральді принциптерге негізделгенін көрсетеді. Сонымен қатар, Мосстың еңбегінде әйел мен еркек арасындағы, тайпалар арасындағы сый берудің рәсімдері беріледі. Мұнда ерлі-зайыптылар арасындағы сый беру жағдайы ортақ бала дүниеге келгеннен кейін қайтарымсыз өзара сый алмасатынын жазады. Бұл тұрғыда Б. Малиновскийдің «Аргонавты западной части Тихого Океана» (Малиновский, 2004: 102, 350) атты еңбегінде Тробриан аралдарындағы тайпалар арасында «кула» атауымен берілетін бағалы тастардың сыйлықтар жүйесі жазылады. Мұнда аралда тіршілік етіп отырған тайпалар арасындағы сый беру әдістері мен жөн-жоралғылары сипатталады. Жалпы, алғашқы қауымдық құрылыс мәдениетіндегі сый алмасу жүйесі жөнінде Леви Брюль, Леви Стросстың және басқа да батыстық антропологтардың еңбектерінде көрініс тапқан.

Ал, қазақ қоғамындағы неке және отбасылық қатынастар мәселесі Х. Арғынбаевтың «Қазақ халқындағы семья мен неке» (Арғынбаев, 1973: 172) еңбегінде, З.К. Сұрағанованың «Обмен дарами в казахской традиционной культуре» (Сураганова, 2009: 118) атты еңбегінде және басқа да авторлардың зерттеулерінде кездеседі.

Жалпы бұл еңбектерде қазақтардың материалдық емес мәдениеті мен дәстүрлі құқық жүйесіне байланысты теориялық мәселелер қарастырылады.

Қазақ халқының неке және отбасындағы дәстүрлі құқық мәселелерін зерттеуде тарих ғылымына ортақ деректанулық әдістер қолданылады. Тақырыпқа қатысты деректер мен әдебиеттерді жинақтау, жүйелеу және салыстырмалы әдістермен қатар, деректерді ішкі және сыртқы сыннан өткізу ұтымды болып табылады. Сонымен қатар, аталмыш дәстүрлердің өзара ортақ ұқсастықтарын анықтауда кросс мәдени талдаулар қажет етеді. Соның ішінде этнографиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері қолданылады.

Әдістер

XIX-XX ғғ. қазақ халқының отбасылық қатынастарындағы материалдық емес мәдени мұра мәселелерін қарастыру жалпы ғылымға ортақ әдістер арқылы жүзеге асады. Соның ішінде XIX ғасырларда қалыптасқан арнайы әдебиеттерді жинау, жүйелеу, деректерді талдау, сыннан өткізу әдістері кең қолданысқа ие. Сонымен қатар, қазіргі кезде ел арасында кешенді этнографиялық әдістер арқылы экспедициялық жұмыстар жүргізу аталмыш тақырыптың жан-жақты қарастырылуына мүмкіндік береді.

Нәтижелер

XVIII–XIX ғғ. қазақ даласына келген орыстың әскерилері, зерттеуші шенеуніктері еліміздің барлық қыр-сырын қамтып зерттеуге тырысты. Соның ішінде табиғат, географиялық орналасулар, топонимика және елдің дәстүрлі мәдениеті мен әдет-ғұрпына ерекше мән берді. Бұл олардың отарлық саясатын жеделдетуге және оны қолайлы етуге мол мүмкіншілік туғызды. Осындай бағыттағы орыс зерттеушілері үшін қазақтың дәстүрлі құқықтарын түсіну және оны зерттеу ауадай қажет болды десек қателеспейміз. Бұл олардың жергілікті қоғамды түсініп, келесі саяси стратегияларын жүзеге асырудың жеңіл жолы болды.

Қазақ даласын алғашқылардың бірі болып, И.П. Фальк, И.Г. Георги, П.-С. Паллас, Н.П. Рычков, Я.П. Гавердовский, А.И. Левшин және т.б. көптеген зерттеушілер келіп зерттеді. Олардың еңбектері жалпылама қазақ даласының табиғи жағдайын, климатына және даладағы саяси мәселелер, әкімшілік

территориялық бөліністер және ұлт-азаттық көтерілістерді де қамтыды. Сонымен қатар, қазақ этномәдениетіне басты назар аударды. Бұл жарияланымдардың қатарынан қазақтың дәстүрлі құқық мәселесіне де қатысты айшықты зерттеулерді табуға болады. Жалпы XIX ғасырда орыс зерттеушілері үшін қазақ даласы негізгі зерттеу объектісі болды.

Қазақтың дәстүрлі құқық жүйесін зерттеу барысында алдымен билер институтына аса назар аударуға болады. Билер институты қазақ даласында негізгі құқықтық негіздерді қалыптастырушы және біріктіруші рөл атқарды. Билердің шығарған үкімдері мен шешімдері XIX ғасырдың ортасында ерекше назарға ілінді. Себебі, қазақ даласын отарлай бастаған Ресей империясының әкімшілік реформалары тұсында қазақ қоғамында билердің қызметі күшейді.

Қазақ даласындағы билер институты жөнінде алғашқылардың бірі болып П.И. Рычков «Ордалардағы билік барынша демократиялық негіздерге сүйенеді, кім қарт және бай болса соны сыйлайды» деген еді, сондай ақ, И.П. Рычков қазақ қоғамындағы биліктің үш сатысын атап көрсетеді: біріншісі, қожалар; екіншісі, билер; үшіншісі, сұлтандар деп көрсетеді (Рычков, 1896: 72). Бұндағы мәселе билердің рөлінің өзі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтың ерекше бағаланатынын көрсетеді және даладағы демократияның негізін билер қамтамасыз етіп тұрғандығын білдіреді. XIX ғасырдың басы қазақ даласына зерттеушілер мен әскери шенеуніктердің ең көп келгендігімен ерекшеленеді. Соның ішінде Я.П. Гавердовскийдің халықтық судьяны қазақтардың би деп атайтыны, олар бай және сөзге шешен екенін келтірген мәліметтерін атап айтуға болады. Билердің шешімдері басқалардан басымдыққа ие екендігін көрсетеді (Гавердовский, 2007: 340). Сондай-ақ Я.П. Гавердовский дәстүрлі құқықты зерттеу барысында дала заңдарының әдеттік нормаларына да аса мән берген. Ал, көшпенділердің дәстүрлі құқық жүйесін В.В. Григорьев қазақтардың сот жүйесіне басқа да дамыған елдердің өзі қызығушылықпен қарайтындығын айтады (Григорьев, 1871: 64).

А.И. Крахалевтің зерттеуінше қазақтың дәстүрлі құқығы көне заманғы формаға жатады және астарда көптеген ел ішіндегі даулы мәселелер шешілетіндігін айтқан.

Сонымен қатар, елдің барлығы қандай да бір даулы мәселелерін шешу үшін жүгінетінін анық көрсеткен (Крахалев, 1888: 25). Бұл мәселе төңірегінде А. Леонтьев те біраз қарастырады, ол өзінің «Обычное право киргиз: Судостройство и судопроизводство» атты мақаласында қазақтарда сот құқығы ежелден билер, сұлтандар мен хандарда болғанын ескертеді. Оның айтуынша билер рудың ішінен шығып биліктің барлық қыр-сырын жеткілікті меңгерген адам болып табылады (Леонтьев, 1890: 113–139). Жалпы, көшпелілер арасында билердің функциясы ежелден өзекті болғанын көруге болады, яғни, рудың билігін ұстаған ақсақалдар негізгі билеуші болып табылды. Ал кейін әскери қақтығыстар мен саяси ықпалдастықтар хандар мен сұлтандардың қызметін алдыға шығарды. Билер тек қана сот мәселесі емес сонымен қатар, әлеуметтік мәселелерді де терең қарастырған.

1860 жылдардың ортасында далалық қазақтардың әлеуметтік-экономикалық және құқықтық қатынастарын зерттеуге арналған арнайы комиссия құрылды. Бұл комиссияның негізгі мақсаты қазақ жерлерін ресейлік әкімшілік-территориялық және құқықтық басқаруға жалпыластыру болды. Осы комиссия құрамында қазақтың дәстүрлі құқығы мен билер институтын зерттеуде Торғай облысы әскери губернаторы А.К. Гейнс те көп еңбек етті. Алайда оның зерттеулері де кейбір даланың дәстүрлі құқығына өзінің қарама-қайшылық пікірлерін қалдырды. Ол қазақ билері атадан балаға қалдырылатын мұра ретінде көрсетіліп, қазақ қоғамындағы билерді биліктің бір формасы ретінде қарап, қолындағы билігі барлардың көпшілігі би болады деп атады (Гейнс, 1898: 21).

XIX ғ. екінші жартысындағы қазақ қоғамында сақталып келе жатқан дәстүрлі құқық жүйесін 1871 жылы Л. Баллюзектің Орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімі жазбаларының 2-басылымында жарық көрген «Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой киргизской орде силу закона» атты мақаласында қазақтың жаза қолдану, сот жүргізу тәртібі, неке мәселесін шешу, мұра қалдыру ісін, ұрлық, қылмыстық істерді және қарыздану мәселесіндегі дәстүрлі құқық жүйелерін қарастырады (Баллюзек, 1871: 45-167). Ал 1878 жылы И.И. Ибрагимовтың Орыс географиялық қоғамы этнограф. 8 томында

«Заметки о киргизском суде» атты мақаласында кіші жүз қазақтарының салт-дәстүрлерінің заңдық күшке айналғандығын және қазақтардың сот жүргізу тәртібін иллюстрацияларымен және нақты мысалдармен келтірген (Ибрагимов, 1878: 233-257). Қазақтардың дәстүрлі құқығын зерттеген зерттеушілер қатарында басқа да ұлттармен салыстырмалы түрде зерттелген мақалалар кездеседі. Солардың қатарына С. Швецовтың «Обычно-правовые воззрения алтайцев (калмык) и киргиз. Брачные и семейные отношения» атты мақаласын атауға болады (Швецов, 1898: 1-16). Бұл мақала 1898 жылы жарық көрген. Оның негізгі дереккөзі ретінде Белағаш даласындағы қазақтардың қоғамдық қатынастары мен құқықтық жүйесі алынған. Сонымен қатар, 1891 жылы В.Д. Троновтың «Обычай и обычное право киргиз» атты мақаласы жарияланды. Мұнда неке қатынастары, мұрагерлік, жұмысшы жалдау, қылмыс пен жаза, отбасы құқығы, жетімдерді асырап алу, мүлктік құқық, жер иелену мәселелері қарастырылды (Тронов, 1891: 71-86).

1905 жылы Л.А. Словохотовтың «Народный суд обычного права киргиз Малой орды» атты еңбегінде сот жүргізу тәртібі мен сот жүйесі зерделенген болатын (Словохотов, 1905: 158). Сонымен қатар, қазақтың дәстүрлі құқығының негізгі шарттары берілді. Бұл Кіші жүз қазақтары мысалы негізінде жазылған еңбек болып табылады. Ж. Ақпаевтың 1907 жылы Орыс географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімі, Семипалатинск бөлімшесі Жазбаларының 3-томында «Наброски по обычному, в частности, брачному праву киргиз-казахов» мақаласында қазақтың дәстүрлі құқығының негізгі терминдері мен түсініктеріне талдау жасаған (Ақпаев, 1907: 1-11). Лаппо Д.Е. 1906 жылы «Русская мысль» журналының 10-санында «Об изучении степного права» атты мақаласын жариялады, онда Қазақстан территориясындағы құқықтық жүйені баяндай келе, әртүрлі пікірлер қосқан (Лаппо, 1906: 36-51).

Ал А.И. Мякутин 1911 жылы «Юридический быт киргизов» атты еңбегінде қазақтардың өзгермейтін міндетті құқықтарын жинақтап және оның заңдық дәрежесін басқа да халықтардың құқықтарымен салыстырып сипаттаған (Мякутин, 1911: 1-180). Жалпы, қазақ халқының құқықтық жүйесі

жөнінде әр кездерде көптеген жазбалар мен еңбектерден жақсы көріністері берілген. Ал, Д. Архангельскийдің мақаласында орыстар мен қазақтар арасындағы сот істері жөнінде кейбір күрделі мәселелерді әскери соттан гөрі халықтық сотқа жүгінудің тиімді екенін көрсетеді (Архангельский, 1864: 307-311).

XIX ғасырдағы зерттеушілердің еңбектеріндегі қазақтың дәстүрлі құқығы өз кезегінде өте өзекті мәселелердің бірі болды. Оның әлеуметтік мәні мен қажеттілігі қазақ қоғамының дамуының жаңа сатысына өту қарсаңында күрделі өзгерістер қарсаңында тұрды. Бұл қазақтың тек қана қоғамдық институттарды (билер институтын) ғана қамтымай, сонымен қатар, елдің рухани болмысына де зор ықпал еткен болатын. Билер мен ақсақалдардың дәстүрлі құқық негізін қалыптастырып, оны жаңа әлемдік судьямен салыстыра қарауы қазақ елінің демократиялық және ашық қоғам екенін көрсетті. Билердің айтқандары мен шешімдері әртүрлі эпостарда, ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталып қалды. Олардың ежелгілері қазіргі кезде аңызға айнала бастады. Алайда, осындай ерекшелікке ие болып отырған құқықтардың жалпы қазақ даласына ортақ құндылықтарды қалыптастырып сақтауы көптеген зерттеушілердің назарына әртүрлі күйде ілікті. Дегенмен, қазақтың дәстүрлі құқығының негізгі қызмет еткен кезеңдері зерттеушілердің еңбектерін салыстырып қарау ел тарихының өзекті мәселелеріне жатады.

Осылайша қазақтың дәстүрлі құқық жүйесіндегі көптеген мәселелер билер сотында қарастырылды. Ал осы сот істері негізінен отбасылық, туыстық қатынастарды қамтыды. Оның ішіне жесір дауы, қалың мал мәселесі, неке құру жағдайлары қамтылды. Мұны дәстүрлі құқық жүйесіндегі қалыптасқан салт-дәстүрлерден анықтаймыз. Жалпы, XIX ғасырдағы қазақ қоғамы үшін қалыптасқан салт-дәстүрлердің әрбірі заңдық нормалармен бекітілген болатын. Мұны негізінен салт-дәстүрдің қоғамдық қатынастарда толық орындалмауы жағдайында билер сотына жүгінуіне әкелгенін көруге болады. Сондай-ақ, туыстық қатынастардағы орын алған кейбір келеңсіздіктер билер сотына дейін дәстүрлер арқылы реттеліп отырды. Бұл мәселелерді жоғарыда аталған деректер мен зерттеулерден айқын көре аламыз.

Қазақ халқының неке және отбасындағы материалдық емес мәдениет үлгілері көптеген әдебиеттерде қамтылған. Соның басты бөлігі қалың мал тақырыбына арналады. Көптеген авторлар қалың мал жөнінде жүргізген зерттеулерінде оның төлену жолдарына, уақытына, жігіт жағының қалың мал жинау үрдісіне, алушылардың жағдайын сипаттап өтеді. Жалпы, қалың мал төлеу қазақтарда кеңінен таралды, оның көлемі де басқа халықтармен салыстырғанда көп болды.

Қазақтар арасындағы қалың мал төлеу шартты түрде сый алмасу үрдісі болғанымен, оның орындалу уақыты мен оған қатысушылардың құрамы, мұндағы жүргізілетін рәсімдер көптеген күрделі құқықтық нормалардан тұрды. Себебі, қалың мал төлеу шарттары көп жағдайда билер алдында арнайы мәселе ретінде қарастырылды.

Ал, әлеуметтік жағынан қалың мал төлеу арқылы отбасын құру неке қатынастарының ұзақ уақытқа созылуына әсер етті.

Енді қалың мал төлеу мәселесін дәстүр ретінде қарайтын болсақ, кейбір авторлар қазақтар арасындағы қалың мал төлеуді аймақтық ерекшелігіне қарай бөліп қарастырады. Бұл жөніндегі деректердің басым көпшілігі XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басына тиесілі болып табылады.

Ал заңдық құқықтық жағынан қалың мал өзіне тиесілі бірнеше бөліктен тұрады. Соның ішінде қазақ отбасындағы қыздың әкесі мен анасының орны ерекше көрсетіледі. Мұнда қызын ұзатушы ата-ананың құқықтық және мәдени деңгейі арнайы рәсімдер немесе ерекше материалдық емес мәдени дәстүрлердің орын алуы арқылы іске асатыны көзге түседі. Бұл қыздың ата-анасының «сүт ақы» сияқты төлемдерді қосымша алатынымен ерекшеленеді.

Қалың мал төлеуге қарай дәстүрлі құқық әртүрлі жағдайды қарастырады. Бұл қалың малдың төлемін қызды алуына қарай жасалатын төлем екенін анықтайды.

Қазақ халқының үйлену ғұрпының бір негізгі салты, ол «қызға берілетін» яғни, «қыз үшін төленетін мал-дүниелер» болып табылады. Қалың мал туралы әртүрлі, әр жақты түсініктер бар.

Соның ішінде «бас жақсы» үшін берілетін мал. Бұл қалың малдың «ең бастысы, жақсы» бөлігі болып табылады. Бұған төрт асыл мүлік,

мал жатады. Оларға мылтық, сауыт, жүйрік ат және атан түйе кіреді. Бұлардың әрқайсысы бес ірі қараға бағаланады. Сонда бас жақсы 20 ірі қараға тең келеді. Көбінде 20 жылқы беріледі. Бір қарағанда бас жақсы сәукеленің құны ретінде берілгенімен, екінші жағынан екі құданың әлеуметтік статусы да ескеріледі. Мұны бас жақсыға берілетін мал санының мөлшерімен анықтауға болады. Сонымен қатар, бас жақсыны арнайы рәсім ретінде көрсету қазақ отбасындағы материалдық емес мәдени мұраның көрінісі ретінде сақталып отырған.

Қазақтар арасында қалың малдың негізгі бөлігі малдың санына байланысты болды. Әркім өзінің шамасы келгенше қалың мал төлейді. Алайда қазақтың дәстүрлі құқығында қалың малдың негізгі көлемдері бекітілген. Мысалы, бір жиырмадан шамасынша бірнеше жиырма басты ірі қара беріледі. Бір жиырма – 20 жылқы. Кей жерлерде бір 47, бір 37 деген де мөлшер бар. Бұл 47, 37 жылқы деген сөз. Кейде мал құрамы өзгертіліп, малдың саны еселегенді.

Қазақтың дәстүрлі сый алмасу негізінде «ілу» кәдесі бар. Ілуді дәстүр бойынша күйеу жігіт қалыңдығына ұрын барғанда қыздың әке-шешесінің қызын асырағаны, тәрбиелегені ақысына беретін мал. Бұл да әртүрлі көлемде беріледі. Салыстырып қарайтын болсақ, кей жерлерде ілу 10 түйе, кейде 30-80 жылқыға дейін төленген.

Сонымен қатар, жігіт жағы қыздың ұзатылу тойына арнап мал береді. Оны «той малы» деп атайды. Оның саны 20-дан 70 жылқыға жетіп отырды.

Жалпы, қазақтың дәстүрлі құқығында қалың мал төленіп, некелескен екі жастың бірі қайтыс болып кетсе, төленген қалың малды қайтаратын болған. Ал егер күйеу жігіт қайтыс болатын болса, оның қалыңдығын ағасына немесе інісіне некелестіретін болған. Сол сияқты қалыңдықтың өзі қайтыс болса, оның сіңдісін немесе жақын туыс сіңдісін жігітке беретін болды. Бұл жөнінде Г. Загряжский (Загряжский, 1876: 157-158), В.Д. Тронов (Тронов, 1891: 71-75), И. Козлов (Козлов, 1882: 330-332) сияқты зерттеушілер жазып көрсетеді. Тек, А. Подварков қана жігіт немесе қалыңдық қайтыс болған соң, қалың мал қайтарылмайды деп көрсетеді (Подварков, 1910: 62-64). Мұнда қазақтың дәстүрлі құқығында бекітілген құқықтық нормалар арқылы реттелетінін

байқауға болады. Сонымен қатар, той малының арнайы сый-құрмет ретінде берілуі қазақтар арасында құдаласудың ерекше дәстүрі ретінде қарастырылады.

Ал Х. Күстанаев пен И. Ибрагимовтың мәліметі бойынша 47 бас малдан тұратын қалың мал жетіге бөлінеді. Оның өз атаулары бар, мысалы, бас жақсы – 10 жылқы немесе 9 түйеден тұрды (Күстанаев, 1894: 23-32). Оның құрамына құлынды бие (8 құлынды бие); құнажын байталдан – 8 бас, тай – 7 бас; ту бие – 1 бас болды. Жанама жақсы – 1 жылқы немесе бір түйе болды. Аяқ жақсы – 4 бас жылқыдан, түйе, сиыр және мал басына бағаланатын қару беріледі.

Қалың малдың осылай жетіге бөлінуі шартты түрде қатып қалған қағида емес, керісінше, кейде жылқы орнына қой беріп, ортақ келісімге келіп жатады.

Қазақтың дәстүрлі құқық мәселесіне зерттеу жүргізген Тронов, Леваневский, Мейер, Алтынсарин, Гродеков, Изразцов және Козловтар қалың малдың төлеу кезеңін бірнеше бөлікке бөлінетінін атап өтеді. Соның ішінде қалың малды бөліп төлеуге арналған кезеңдерді атап көрсетеді. Соның алғашқысы «батааяқ» деп аталады. Бұл құдалардың өзара баталасуы үшін қалың малдың белгілі бір бөлігін төлеуден тұратын мөлшері. Екі жақ баталасқаннан кейін жігіттің жағы қалың малдың негізгі бөлігін жеткізеді. Осы кезден бастап, жігіт қыздың ауылына баруға құқылы болады. Тойдың алдында той малы, сүт ақысы төленеді. Той малы тойға сойылатын мал ретінде беріледі. Ал, сүт ақысы анасының қызына берген тәрбиесі үшін берілетін кәде болып табылады. Бұл жөнінде Ә. Диваев қалың малдың үштен екісі алдымен төленіп, сосын тойға қарай толығымен өтелетінін жазады (Диваев, 1900: 1-27). Ал, Подварков болса, қалың мал кейде тойға дейін де толық төленбейді. Сосын той өткен соң да өтелмей қалатынын жазады (Подварков, 1910: 62-64). Сонымен қатар, Леваневский мен Востровтың мәліметтерінде қалымның бөлігі ретінде «жиырма» деген мөлшерлеме болған. Бұл қалың малдың берілу тәртібіне қарай мөлшері болып бекітілген. Сондай-ақ, Леваневский той малы мен сүт ақысын жалпылама «кәде» деп атайды деп көрсеткен. Сонымен қатар, Г. Загряжский қыздың жасауының құны той малының құнына сәйкес келеді деп түсіндіреді.

Оны Мейер той малы күйеу жігітке тойдан кейін қыздың жасауы ретінде қайтарылады деп келтіреді. Екі жақтан берілетін кәденің мөлшерін Н. Гродеков те атап өтеді.

Жоғарыда берілген зерттеушілердің пікірлерін қарайтын болсақ, үйленуге байланысты берілетін қалың малдың мөлшерінен тыс, оның төлену уақытының өзі қазақ қоғамындағы отбасылық дәстүрлердің ерекшелігін көрсетеді. Бұл құдаласушы екі жақтың арасында орын алатын рәсімдер циклін құрайтынын айғақтайды.

Осы сияқты үйленуге байланысты кәдесыйлардың ішінде қыздың әкесінің күйеу жігіттің әкесіне беретін киітінің орны ерекше. Киіт құрамына жақсы киім, мал, оның ішінде ең жақсы жылқы мен түйе беріледі. Киіт кейде белгіленген мөлшермен тоқтайды. Ол қызға берілген қалың малдың мөлшерінен сәл аз болып бекітіледі. Киітті қыз жақ емес сонымен қатар, жігіт жақ та береді. Қыздың жағы қалың малды алып кетуге келген кезде жігіт жағы қыздың жағына киіт береді. Ал қыз жақ та өз тарапынан әйелдерге және малды бағып, қараған малшыларға кәде-сыйларын жасайды. Осы кезде күйеу жігітті қыз жағына көрсетіп, сол үшін тағы да көрімдік алып жатады. Көбіне бұл үшін жылқы алады. Ал құдаларды шығарып салғанда да жігіт жақ қыздың әкесіне ат мінігізіп жібереді. Осы сияқты қыздың жасауына байланысты көптеген кәделер жалғаса береді. Өз кезегінде Н. Гродеков қазақтардың үйленуге байланысты жігіт жақтан жиырмаға жуық кәде-сыйдың берілетінін жазады.

Рычковтың капитан жазбаларында қазақтардың үйлену және өлік жөнелтуге байланысты ғұрыптарының бастауы исламға дейінгі кезеңнен бастау алатыны айтылады (Рычков, 1772: 26-27). Соның ішінде қызды қалым арқылы беру, жігіттің ұрын баруы жайында да мәліметтер кездеседі. Рычков жазбаларында қазақ қоғамындағы үйлену жасының ерте кезден-ақ басталатыны жазылады (Рычков, 1772: 30).

Осы сияқты дәстүрлі қазақ қоғамындағы үйлену дәстүрлеріне байланысты кең көлемде дерек қалдырған А.И. Левшиннің еңбегінде неке шарттары, үйлену тойының жоралғылары, қалым мен жасаудың берілуі сипатталады. Сонымен қатар, қазақтардың туыстық қатынасындағы қыз алыспайтын

ағайындықтың негізі көрсетіледі. Сондай-ақ, қазақ отбасындағы бәйбіше мен тоқалдың құқықтарын ашық көрсетеді (Левшин, 1832: 98-110).

Ал Н. Малышевтың қазақтың отбасындағы дәстүрлі құқығына байланысты еңбегінде көшпелі өмірде үйленуге байланысты қалыптасқан құқықтық нормаларды жан-жақты талдап көрсетеді. Ол өз еңбегінде құқықтық тұрғыда талдай келе қазақ қоғамындағы некелік қатынас тек ер адамға ғана тиімді деп баға берді. Сонымен қатар, қазақтар арасында жар таңдау жігіттің ата-анасына тікелей байланысты екені айтылады. Ол үшін елге белгілі және сыйлы болған отбасыларға өз ағайындары ішінен жаушы жіберіп, сол үйдің қызын сұратады. Жаушы қыздың әкесінің үйіне барғанда шалбарының бір балағын етігінің қонышына салып, екінші балағын етігінен шығарып барады. Бұл келген қонақтың жаушы екенінің бір белгісі ретінде түсіндіріледі. Егер осы жағдайда қыздың әкесі құдаласуға келісіп жатса, онда сол жерде қалың малдың көлемі мен бас жақсының құны белгіленеді. Бұл үшін қыздың әкесі қой сойып, жаушының қонағасын береді. Сонымен қатар, осы жерде үлкен құдалықтың болатын мерзімі бекітіледі. Қазақтар арасында құда түсу негізінен сәрсенбі және бейсенбі күндеріне белгіленді. Себебі бұл күндерді қазақтар бақытты күндер ретінде ырымдайды. Белгіленген уақытта 5-10 адам болып «жан ашыр», «құдалық» ретінде қыздың ауылына аттанады. Олар ең жақсы киімдерін киіп, жақсы аттарын мініп барады. Бұлардың келуіне қыздың ауылында құдаларды күтіп алуға арнайы дайындалады. Ол үшін әртүрлі тағамдар дайындалады. Келе жатқан құдалардың алдынан жас жігіт қарсы алып, оларға арнайы тігілген үйге түсіреді. Қыздың әкесі мен жақындары құдалар түскен үйге келіп сәлем береді. Құдалар үйге кірер алдында да бірнеше рәсімдер өтеді. Оны қыздың ауылындағы әйелдер ұйымдастырады. Соның ішінде құдаларға ұн жағу, қамыр жағу, бұқаға теріс отырғызып жіберу сияқты дәстүрлер орын алады. Одан құтылу үшін келген құдалар әйелдерге әртүрлі сыйлықтар беруі тиіс. Осы рәсімдерден кейін құдалар төрге шығарылып, амандық сұрасып, қонағасын жеп, қымыз ішіледі. Бірақ құдалар қыздың әкесі отырғанда құдалық жөнінде ешнәрсе айтылмайды. Біраз отырып жайланған соң, қыз әкесі құдалар

отырған үйден шығып кетеді. Құдаларды сыйлап күтуді туыстарына тапсырады. Осы арада келген құдалар үй иесімен құдаласуды қалайтынын жеткізеді. Сосын сол үйдің қызын өздерінің ұлдарына беруді сұрайды және соған қалың малды бекітуді өтінеді. Осылайша барлық келісімдер жасалған соң, қыздың әкесі құдаларды өз үйіне шақырып арнайы қонақ қылады. Мұнда да құдалар төрге шығарылып, басқа қонақтар жасы үлкендігіне қарай жайғасады. Мұнда құдаларға дайындалған төстік тартылады, оны келген құдалардың барлығы ауыз тиюі тиіс және сонымен қатар құйрық-бауыр тартылады. Бұдан да құдалардың барлығы және қонақтар ауыз тиеді. Төстік пен құйрық-бауырдың берілуі құдалар арасында бекітілген келісімді көрсетеді. Бұл ортақ келісімнің бұзылған тұсында билер сотында дәлел ретінде ұсынылатын болады. Сондай-ақ, мұны Загряжский құдалықтың және некенің орын алғаны жөнінде билер сотында құйрық-бауырмен қатар неке қию рәсімінде куәлар да тартылады деп көрсетеді. Төстік пен құйрық-бауырдан кейін қонақтар әдеттегідей сыйласып отырады. Осыдан соң құдалар мен жастар арасында әртүрлі көңіл көтерерлік ойын-сауықтар ұйымдастырылады.

Сосын қыздың әкесі келген құдаларға киіт кигізеді. Ең басты сыйлық жігіттің әкесіне беріледі. Жалпы, киіттің құны бас жақсыға берілген малдың мөлшерімен теңестіріледі. Дәстүрлі құқық жүйесінде киіт алғандар ендігі жерде қалың мал төлеуге де міндеттеледі (Малышев, 1902: 10-23).

Қорытынды

Қазақ халқының дәстүрлі отбасында қалыптасқан салт-дәстүрлер тұтас құқық жүйесімен біте қайнасқан. Мұны XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан деректер мен зерттеулерден көруге болады. Бұл қазақ қоғамындағы этномәдениеттің жан-жақты дамып қалыптасуына негіз болды. Соның ішінде халықтың шаруашылығы мен кәсібіне байланысты қалыптасқан дәстүрлер қазақ халқының материалдық емес мәдени мұрасының құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан, қазақ отбасындағы дәстүрлер мен ғұрыптарды материалдық емес мәдениет үлгілері негізінде зерттеу қазіргі этнология ғылымының өзекті мәселесі ретінде қарастырылуы тиіс.

Әдебиеттер

1. Алтынсарин И. (1870). Очерк обычаев при сватовстве и свадьбе у киргизов Оренбургского ведомства. Зап. Оренбургск. Отд. РГО. – Т. 1. – С. 104–116.
2. Арғынбаев Х.А. (1973). Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). – Алматы. – 172 б.
3. Акпаев Я. (1907). Наброски по обычному, в частности, брачному праву киргиз-казахов // Записки Семипал, подотдела Зап.-Сиб. отдела РГО. – Т. 3. – С. 1–11.
4. Архангельский Д. (1864). О неприменимости нашего военного суда над киргизами Большой орды и о возможности замены его их собственными народными судами // Военный сборник. – № 2. – С. 307–311.
5. Баллюзек Л. (1871). Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой киргизской орде силу закона // Записки Оренб. отдела РГО. – Вып. 2. – С. 45–167.
6. Гавердовский Я.П. (2007). Обзорение Киргиз-кайсацкой степи (часть 2) или Описание страны и народа киргиз-кайсацкого // История Казахстана в русских источниках XVII–XX веков. – Т. V. – Алматы: Дайк-пресс. – С. 340.
7. Гейнс А.К. (1898). Объяснительная записка к положению и штатам военноплеменного управления Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей // Собр. лит. трудов. – Т. 2. – СПб. – С. 21.
8. Григорьев В.В. (1871). О скифском народе саках. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук. – С. 64.
9. Гродеков Н.И. (1889). Киргизы и каракиргизы Сырдаринской области. – Ташкент. – С. 55–56.
10. Диваев А. (1900). Несколько слов о свадебном ритуале киргизов Сырдаринской области. Уч. Записки Казанского Университета. Кн. 4. – С. 1–27.

11. Загряжский Г. (1876). Юридические обычаи киргиз и о народном суде у кочевого населения Туркестанского края по обычному праву. Матер. для статистики Туркестанского края. – СПб. – С. 157–158.
12. Ибрагимов И. (1872). «Этнографические очерки киргизского народа. Сб. «Русский Туркестан». – М. – С. 126–144.
13. Изразцов Н. (1897). Обычное право киргизов Семиреченской области. ЭО. – № 3. – С. 72–83.
14. Козлов И. (1882). Обычное право киргиз. Памятная книжка Западной Сибири. – Омск. – С. 330–332.
15. Крахалев А.И. (1888). Суд и следствие у киргизов Сибири // Юридический вестник. – № 5. – С. 25.
16. Кустанаев Х. (1892). Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов. – Ташкент. – С. 23–32.
17. Лаппо Д.Е. (1906). Об изучении степного права // Русская мысль. – № 10. – С. 36–51.
18. Леваневский М.А. (1895). Очерки киргизских степи Эмбинского уезда. Землеведение. Кн. 2–3. – С. 76–78.
19. Левшин А.И. (1832). Описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацких орд степей. СПб. 98–110.
20. Леонтьев А. (1890). Обычное право киргиз: Судостроительство и судопроизводство // Юридический вестник. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 113–139.
21. Малиновский Б. (2004). Избранное: Аргонавты западной части Тихого океана / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). – 552 с.
22. Малышев Н. (1902). Обычное семейное право киргизов. Ярославль. – С. 10–23.
23. Мосс М. (2011). Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии / М. Мосс; Сост., пер. с фр., предисловие, вступит, статья, комментарии А.Б. Гофмана. – М.: КДУ., 2011. – 416 с.
24. Мейер Л. (1865). Киргизская степь Оренбургского ведомства. – СПб. – С. 252–254.
25. Мякутин А.И. (1911). Юридический быт киргизов // Труды Оренб. уч. архивной комиссии. – Вып. 25. – С. 1–180.
26. Подварков А. (1910). Брак и развод у киргиз. Сб. «Средняя Азия». – Ташкент. – С. 62–64.
27. Рычков П.И. (1896). История Оренбургская (1730–1750). Оренбург. – С. 72.
28. Рычков Н. (1772). Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в киргиз-кайсацкой степи 1771 году. – СПб. 26–27.
29. Словохотов Л. А. (1905). Народный суд обычного права киргиз Малой орды. – Оренбург. – С. 158.
30. Сураганова З.К. (2009). Обмен дарами в казахской традиционной культуре. – Астана. – 192 с.
31. Тронов В.Д. (1891). Обычаи и обычное право киргиз. Зап. РГО по отделению этнографии. Т. XVII. Вып. 2. – СПб. – С. 71–75.
32. Швецов С. (1898). Обычно-правовые воззрения алтайцев (калмык) и киргиз. Брачные и семейные отношения // Записки Зап.-Сиб. отдела РГО. – Кн. 25. – 1898. – С. 1–16.

Reference

1. Altynsarın I. (1870). Ocherk obychev pri svatovstve i svadbe ý kirgızov Orenbýrgskogo vedomstva. Zap. Orenbýrgsk. Otd. RGO. – T. 1. – S. 104–116.
2. Arýynbaev H.A. (1973). Qazaq halqyndaǵy semá men neke (tarıhı-etnografıalyq sholý). – Almaty. – 172 b.
3. Akpaev Ia. (1907). Nabroskı po obychnomý, v chastnosti, brachnomý pravý kirgız-kazahov // Zapıskı Semıpal, podotdela Zap.-Sıb. otdela RGO. – T. 3. – S. 1–11.
4. Arhangelski D. (1864). O neprimenimosti nashego voennogo sýda nad kirgızamı Bolshoi ordy i o vozmojnosti zameny ego ih sobstvennyımı narodnymı sýdamı // Voennyı sbornik. – № 2. – S. 307–311.
5. Baliýzek L. (1871). Narodnye obychai, imevshie, a ochasti i nyne imeýshie v Maloi kirgızskoi orde silý zakona // Zapıskı Orenb. otdela RGO. – Vyp. 2. – S. 45–167.
6. Gaverdovski Ia.P. (2007). Obozrenie Kirgız-kaisakskoi stepi (chast 2) ili Opisanie strany i naroda kirgız-kaisakskogo // Istoria Kazahstana

v rýsskih istochnikah XVII–XX vekov. – T. V. – Almaty: Daik-press. – S. 340.

7. Geins A.K. (1898). Obásnitelnaiia zapiska k položeníy i shtatam voenno-narodnogo ýpravleniia Semirechenskoí i Syr-Darínskoí oblasti // Sobr. lit. trýdov. – T. 2. – SPb. – S. 21.

8. Grigorev V.V. (1871). O skífskom narode sakah. – SPb.: Tipografia Imp. Akademii Naýk. – S. 64.

9. Grodekov N.I. (1889). Kirgízy i karakirgízy Syrdarínskoí oblasti. – Tashkent. – S. 55–56.

10. Divaev A. (1900). Neskolkó slov o svadebnom ritýale kirgíзов Syrdarínskoí oblasti. Ých. Zapísy Kazanskogo Ýniversiteta. Kn. 4. – S. 1–27.

11. Zagrájski G. (1876). Iýridicheskie obychai kirgíz i o narodnom sýde ý kochevogo naseleneia Týrkestanskogo kraia po obychnómý pravý. Mater. dlá statistiki Týrkestanskogo kraia. – SPb. – S. 157–158.

12. Ibragimov I. (1872). «Etnograficheskie ocherki kirgízskie naroda. Sb. «Rýski Týrkestan». – M. – S. 126–144.

13. Izrazsov N. (1897). Obychnoe pravo kirgíзов Semirechenskoí oblasti. EO. – № 3. – S. 72–83.

14. Kozlov I. (1882). Obychnoe pravo kirgíz. Památnaia knijka Zapadnoí Sibirí. – Omsk. – S. 330–332.

15. Krahalev A.I. (1888). Sýd i sledstvie ý kirgíзов Sibirí // Iýridicheski vestnik. – № 5. – S. 25.

16. Kýstanaev H. (1892). Etnograficheskie ocherki kirgíz Perovskogo i Kazalinskogo ýezov. – Tashkent. – S. 23–32.

17. Lappo D.E. (1906). Ob izýchenii stepnogo prava // Rýsskaia mysl. – № 10. – S. 36–51.

18. Levanevski M.A. (1895). Ocherki kirgízskih stepí Embinskogo ýeza. Zemlevedenie. Kn. 2–3. – S. 76–78.

19. Levshin A.I. (1832). Opisanie kirgíz-kazachih ılı kirgíz kaisaskih ord stepí. SPb. 98–110.

20. Leontev A. (1890). Obychnoe pravo kirgíz: Sýdoýstroistvo i sýdoproizvodstvo // Iýridicheski vestnik. – T. 5. – Kn. 1. – S. 113–139.

21. Malinovski B. (2004). Izbrannoe: Argonavty zapadnoí chasti Tihogo okeana / Per. s angl. – M.: «Rossiiskaia politicheskaiia ensiklopedia» (ROSSPEN). – 552 s.

22. Malyshev N. (1902). Obychnoe semeinoe pravo kirgíзов. Iaroslavl. – S. 10–23.

23. Moss M. (2011). Obshestva. Obmen. Lichnost. Trýdy po sosialnoi antropologii / M. Moss; Sost., per. s ʋʋ., predislovie, vstýpit, statá, kommentarii A. B. Gofmana. – M. : KDÝ., 2011. – 416 s.

24. Meier L. (1865). Kirgízskaiia step Orenbýrgskogo vedomstva. – SPb. – S. 252–254.

25. Mákýtin A.I. (1911). Iýridicheski byt kirgíзов // Trýdy Orenb. ých. arhivnoi komissii. – Vyp. 25. – S. 1–180.

26. Podvarkov A. (1910). Brak i razvod ý kirgíz. Sb. «Srednáá Azia». – Tashkent. – S. 62–64.

27. Rychkov P.I. (1896). Istoria Orenbýrgskaia (1730–1750). Orenbýrg. – S. 72.

28. Rychkov N. (1772). Dnevnye zapiski pýtshestvia kapitana Nikolaia Rychkova v kirgíz-kaisasskoí step 1771 godý. – SPb. 26–27.

29. Slovohotov L. A. (1905). Narodnyi sýd obychnogo prava kirgíz Maloi ordy. – Orenbýrg. – S. 158.

30. Sýraganova Z. K. (2009). Obmen darami v kazahskoí tradisionnoi kúltýre. – Astana. – 192 s.

31. Tronov V.D. (1891). Obychai i obychnoe pravo kirgíz. Zap. RGO po etdeleníy etnografii. T. XVII. Vyp. 2. – SPb. – S. 71–75.

32. Shvesov S. (1898). Obychno-pravovye vozzrenia altaisev (kalmyk) i kirgíz. Brachnye i semeinye otnosheniia // Zapiski Zap.- Sib. otdela RGO. – Kn. 25. – 1898. – S. 1–16.

Жайлыбай Д.Ж.

Евразийский научно-исследовательский
институт
Алматы, Казахстан
e-mail: daulet_87@bk.ru

**ПРОЯВЛЕНИЕ
НЕМАТЕРИАЛЬНОГО
КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В
БРАЧНО-СЕМЕЙНЫХ ТРАДИЦИЯХ
У КАЗАХОВ XIX-XX вв.**

Проблема брака и семьи казахского народа сейчас является обширной темой. Однако разнообразие нематериального культурного наследия казахского народа в браке и семье издревле является актуальной проблемой для исследователей. Это показывает, что семейные традиции и суеверия в жизни казахского народа взаимосвязаны. Взаимосвязь этих традиций также оказала значительное влияние на формирование традиционной казахской правовой системы. В частности, обычная право характеризовалась выплатой скота, созданием и ролью мужчин и женщин в казахской семье в брачном процессе. Также всю ценность традиций и обычаев казахской семьи дополнило нематериальное культурное наследие. Это, в свою очередь, отражается на всех аспектах казахской этнокультуры.

Сегодня эти образцы традиционной культуры, претерпевшие различные трансформации, интерпретируются как нематериальное культурное наследие страны.

Ключевые слова: нематериальная культура, брак, семья, дар, скот, творчество, традиция, ритуал, культура, традиционное право.

Zhaylybay D.Zh.

Eurasian Research Institute
Almaty, Kazakhstan
e-mail: daulet_87@bk.ru

**XIX-XX C. MANIFESTATIONS
OF NON-MATERIAL CULTURAL
HERITAGE IN KAZAKH MARRIAGE
AND FAMILY TRADITIONS**

The issue of marriage and family of the Kazakh people is now a comprehensive topic. However, the diversity of intangible cultural heritage of the Kazakh people in marriage and family since ancient times is now considered a topical issue for researchers. This shows that family traditions and superstitions in the life of the Kazakh people are interconnected. The interconnection of these traditions also greatly contributed to the formation of the traditional Kazakh legal system. In particular, the traditional legal system characterized the payment of livestock, the creation and the role of men and women in the Kazakh family in the marriage process. Also, the whole value of traditions and customs of the Kazakh family complemented the intangible cultural heritage. This, in turn, is reflected in all aspects of Kazakh ethnoculture.

Today, these examples of traditional culture, which have undergone various transformations, are interpreted as the intangible cultural heritage of the country.

Keywords: intangible culture, marriage, family, gift, cattle, creation, tradition, ritual, culture, traditional law.